

ИСТРАЖИВАЊА У МАЂАРСКОЈ СРПСКЕ ПРИВИЛЕГИЈЕ – ПРОЈЕКАТ ОД НАЦИОНАЛНОГ ЗНАЧАЈА²

426

Анстракт: Истраживања изворне архивске грађе, која ја Архив Војводине обавио у установама културе и заштите у земљи и иностранству, у оквиру пројекта *Српске привилегије*, донела су изузетне резултате. Нарочито плодна истраживања била су у Мађарској, са новим сазнањима и увидима у архивску грађу и историјске изворе, до сада мање познате или потпуно непознате у српској архивистици и историографији. Обављена истраживања, у мађарским архивима, музејима и библиотекама, тичу се привилегијалних докумената за српски народ, односно за подручја, територије, градове и места где су живели Срби, издавана од владара Краљевине Угарске и Хабзбуршке монархије, од средњег века до 1848. године. У овом раду, дали смо преглед истраживања у Мађарској, са кратким освртом на историјски значај појединих насељених места за српску националну историју, где су Срби уживали различите привилегије. Истраживања су обухватила преглед фондова и збирки, одбир, анализу и проучавање привилегијалних докумената, као и других докумената који говоре о српским привилегијама, а такође снимање и дигитализовање архивске грађе. Осим тога, истраживања су такође допринела успостављању нових и бољих облика сарадње са установама културе у Мађарској. Основни циљ пројекта *Српске привилегије* је објављивање научне публикације са свеобухватним прегледом српских привилегија.

Кључне речи: *српске привилегије, истраживања изворне грађе, истраживања у Мађарској, установе културе, архиви, музеји, библиотеке*

ОСНОВНИ ЦИЉ И ЕЛЕМЕНТИ ПРОЈЕКТА

Архив Војводине, установа културе и заштите у области архивске делатности, од друге половине 2018. године, ради на пројекту *Српске привилегије*. Пројекат је од националног значаја и подржавају га Влада Републике Србије, Влада Аутономне Покрајине Војводине, Српска академија наука и уметности, Државни архив Србије и Српска православна црква.

У пројекту *Српске привилегије* ће бити представљена владарска документа којима је био регулисан и прецизиран правно-политички, економски, верски и културни положај Срба у Краљевини Угарској и Хабзбуршкој монархији. Ради се о привилегијама које су издате непосредно за српски народ, као и привилегијама за територије, области, насеља где су уз друге народе живели Срби и где је њихо-

¹ архивски саветник, oreleja@gmail.com

² Лектура текста, Весна Башић. Превод резимеа на енглески, Зоран Стевановић.

во присуство било значајно са различитих аспеката: бројношћу, начином живота, друштвеном улогом, политичким активностима, војним ангажовањем, утицајима на развој националне културе и црквени живот, али и радом и животом знаменитих историјских личности.

Основни циљ Пројекта је објављивање публикације са резултатима истраживања архивске грађе, која је Архив Војводине спровео у установама у земљи и иностранству, у претходном периоду. Стручној и научној јавности биће дат на увид најпотпунији научни преглед српских привилегија у време Краљевине Угарске и Хабзбуршке монархије, односно у периоду од средњег века до 1848. године. Намера је, да у књизи буде публикована оригинална архивска грађа, која је до сада остала необјављена, или се у литератури ретко спомиње и није довољно истражена, такође, која је у савременој литератури пала под извесни вео заборавља, односно већ објављена архивска грађа, али сада у новом издању и разумевању, допуњено, прецизирано и побољшано. Архивска грађа, идентификована и одабрана током истраживања, биће обрађена, анализирана, преведена и описана архивистички, документолошки и археографски. Осим тога, анализе ће садржати и палеографске, текстолошке, хронолошке, сфрагистичке, хералдичке, архонтолошке, филигранолошке и друге елементе. Публикација ће садржати само један већи део резултата целокупних истраживања и снимања архивске грађе, односно најважнија привилегијална документа, али ће у њој такође бити приказан издавачки план будућих публикација, према систематизацији и груписању привилегијалних докумената, које ћемо да развијемо и разрадимемо.

У централном делу публикације биће приказани читљиви колор-снимци привилегијалних докумената, која су угарски и аустријски владари (из)давали српском народу и великодостојницима Српске православне цркве, Карловачке митрополије и, у једном краћем периоду, Београдске митрополије; а уз сваки снимак ће бити дат превод, односно детаљан опис садржаја документа. Планирано је, да укупан број снимака у књизи не буде сведен само на ниво прилога за поједина документа, већ да се приступи систематском публиковању снимака за сваки привилегијални документ који нам је расположив, односно где је снимање и објављивање могуће. Трећи важан елемент у централном делу публикације је навођење извора и литературе. Они ће бити наведени врло исцрпно, уз сваки појединачни документ, што подразумева именовање установе, у земљи и иностранству, у којој се документ чува; навођење сигнатуре, процену веродостојности докумената; давање података о језику документа, латински, немачки, српски, мађарски; упућивање на то, да ли је и у којој публикацији документ раније објављиван и у ком облику и обиму, делимично или у целости.

Поред централног дела, структуру публикације чиниће и други сегменти, у стручном смислу неопходни за проучавање и вредновање привилегијалних докумената објављених у публикацији, односно за разумевање контекста, историјских околности, догађаја, расправа, који су били од важности за њихов настанак. Књига ће такође садржати објашњења истраживачког и хеуристичког приступа грађи, као и начела и начин приређивања ове публикације. У том смислу, веома важан сегмент књиге ће бити научна студија о резултатима истраживања, а осим ње, планирани су и разни додаци, коментари, напомене, регистри.

Руководилац пројекта *Српске привилегије* и аутор публикације је Зоран Стевановић, а главни редактор Весна Башић, обоје архивски саветници Архива Војводине. Издавач ће бити Архив Војводине, у саиздаваштву са Издавачком установом Епархије бачке Беседа. У Пројекат су такође укључени сарадници, чији је допринос незамењив, архивисти, историчари, филолози, библиотекари, са стручним искуством у својим областима везаним за историјски период Краљевине Угарске и Хабзбуршке монархије; како они који су запослени у Архиву Војводине, тако и они који долазе из других установа културе, заштите, науке и образовања у Републици Србији: Државни архив Србије, Архив САНУ, Историјски институт Београд, Народна библиотека Србије, Библиотека Матице српске, Филозофски факултет у Новом Саду, али и друге установе у појединим фазама Пројекта.

428

У Архиву Војводине су ангажовани специјалисти са искуством на обради, превођењу и описивању архивских докумената поменутог периода и провенијенције, односно добри познаваоци језика и писма архивске грађе. Документа су писана руком, понекад врло нечитко, поједини делови једва да могу да се рашчитају, док је само неколико докумената у штампаном облику. Језик докумената је латински и немачки (писмо готица), а само код неколико њих, мађарски и српски. У питању су архаични облици језика, који одступају од данашњег језичког стандарда, како граматички, тако лексички и семантички, што посебно отежава њихово разумевање и превођење. Честа су, чак, и одступања од језичког стандарда који је важио у време настанка документа. Нису ретки случајеви непоштовања граматичких, синтаксичких и правописних правила. У многим немачким документима убачене су латинске речи, изрази, делови реченица, што у ствари не олакшава, већ додатно отежава схватање конгруенције и рекције, односно потпуног значења. Административни и дипломатички стил језика је такав, да скоро ништа конкретно не казује, а у ствари говори много. Значење је скривено између редова, у подтексту, имплицирано. За пуно разумевање оваквих текстова неопходно је добро претходно знање о историјским догађајима, дешавањима, околностима, раду институција и установа, личностима, њиховим активностима; о раније издатим документима, правним правима и жалбама, поштовању и кршењу привилегија. Често су потребни додатни прегледи архивске грађе и литературе, упорна и истрајна истраживања многих других докумената, да би садржај неког важног привилегијалног документа постао схватљив. Различита привилегијална документа су дубоко повезана и неопходно је да се посматрају као јединствена целина, такође уз друга документа која их допуњују и објашњавају. Привилегијалне одредбе се потврђују, мењају, надовезују једна на другу, из документа у документ, кроз векове. Стога је неопходан системски и детаљан приступ проучавању, истраживању, превођењу и описивању привилегијалних докумената. То подразумева широко знање, дуготрајан, стрпљив и посвећен рад, као и, што је најважније, вишегодишње искуство на обради архивске грађе старог периода.

СРБИ И ПРИВИЛЕГИЈЕ У КРАЉЕВИНИ УГАРСКОЈ И ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

У Панонској низији, Срби и остали Словени су живели још пре него што су се овде, крајем 9. века, населили Мађари. Када је 1000. године основана Краљевина Угарска, Мађари су примили хришћанство, док су Словени у Панонској низији тада већ имали око 130 година хришћанске традиције под утицајем Источне цркве, али у Банату само око тридесет година.³ Након 1054. године, у периоду продубљивања хришћанског раскола, у Краљевини Угарској је превласт успоставила Католичка црква. У Јужној Угарској, крајем 13. и почетком 14. века, у време сремског краља Драгутина, православље је посебно ојачало, али је од тада такође започела оштра борба за ширење католичанства.⁴ Срби који су овде живели, одани источном обреду, тј. православљу, проглашавани су за шизматике и у наредним вековима су били приморани да се снажно одупиру покатоличавању и унијаћењу, односно боре за свој опстанак и одржање културног, верског и етничког идентитета.

Услед различитих историјских збивања, српско становништво са Балканског полуострва насељавало се у Панонску низију, нарочито од краја 14. и почетка 15. века, па и у будућим вековима, у периоду Краљевине Угарске, Османлијског царства и Хабзбуршке монархије. После битака на Косову 1389, Ровинама 1395. и код Никопља 1396. године, а нарочито откада је деспот Стефан Лазаревић, око 1403. године, постао вазал угарског краља Жигмунда Луксембуршког, започело је значајније померање становништва из Српске деспотовине у Краљевину Угарску.⁵ Пад Деспотовине под Османлије 1459, а затим и пад Београда 1521. године додатно су појачали миграцију српског становништва. Срби су долазили самоиницијативно, појединачно, породично или у групама; такође су се селили под вођством њихових великаша, који су их доводили на своје поседе добијене од угарских владара; али је Србе са собом доводила и угарска војска у повратку из похода против Османлија у окупираној Србији. Године 1480. и 1481, са угарском војском, под вођством Павла Кињижија, у којој су такође ратовали српски деспот Вук Гргуревић и Јакшићи, дошао је у Краљевину Угарску изузетно велики број Срба, заједно са женама и децом, а са собом су повели и стоку и другу покретну имовину. Већ од 15. века, угарски владари дају прве привилегије новопридошлом српском становништву, од којег су очекивали да насели напуштене крајеве уз границу са Османлијама, ради на поседима властелина и ратује за угарску круну. Из тог времена, познате су и прве привилегије за трговишта и градове, који су били насељени српским живљем. До 16. века, све је већи број српских трговачких и занатских насеља у Бачкој, Барањи, Банату,

³ Јован Радонић, *Србија и Угарска у средњем веку, Војводина*, књ. I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 128–130; Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 1, *Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*, Нови Сад 1957, 37–49; Марко Алексић, *Српске земље пре Немањића. Од 7. до 10. века*, Београд 2020, 275–278.

⁴ Душанка Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, Зборник Матице српске за историју, бр. 37, Нови Сад 1988, 7–9.

⁵ Јован Радонић, *Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII–XVI века*, Београд 1941, 140–141; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ...*, 9.

Поморишју, али и у средњем току Дунава, где је било такође српских шајкашких насеља, са посебним шајкашким привилегијама.⁶

Пошто су Османлије освојиле већи део угарске државе у 16. веку, почели су да насељавају српско становништво.⁷ До краја османлијске власти, Срби су у значајном броју живели у Јужној Угарској, али их је било и северније. Служили су као марголози у османској војсци, односно у јединицама нижег ранга, које су ратовале, чувале тврђаве и границу. Срби су се такође бавили пољопривредом, под јармом турских спахија, а било је и ситних трговаца и занатлија. Када је 1557. године обновљена Пећка патријаршија, дух препорода је био снажан. Ширењем Османлијског царства прошириле су се и границе Пећке патријаршије, које су на северу ишле до Будима, и даље, до Јегре и Сентандреје. Патријарх Макарије је у северним крајевима основао осам нових епархија.⁸ Утицај и власт Пећке патријаршије распостирани су се и на запад, на српско становништво, православне манастире и цркве у Хабзбуршкој монархији, односно у оним угарским деловима, који су након 1526. године припали хабзбуршкој држави и од којих је формирана хабзбуршка крунска земља Краљевина Угарска.

430

У Војној граници, на подручју Карловачког и Вараџдинског генералата, још од првих деценија 16. века, служио је велики број Срба, где су стекли посебне граничарске привилегије. Упркос томе, ово српско становништво је, поред свих крвавих мука са Османлијама, трпело и врло велике невоље и неприлике услед деловања римокатоличког прозелитизма, који је спроводио унијаћење и настојао да ослаби и прекине везе тамошњих Срба са својом православном црквом.⁹ Међутим, везу са Пећком патријаршијом имали су и Срби шајкаши, који су живели на крајњем северозападу Угарске, на непрестано немирној граници са Османлијама, код Тера, Коморана и у оближњим областима.

Велики бечки рат (1683–1699) је донео изгон Османлија из већег дела Панонске низије, али и значајна миграциона кретања Срба, када су са Балканског полуострва прешли Саву и Дунав. У време Велике сеобе (1690), Срби су, због ратних заслуга, добили од хабзбуршког цара изузетно важне привилегије, којима су им биле загарантоване верске слободе и организација православне цркве, одговорност

⁶ Јохан Христоф Бартенштајн, *О расејаном илирско-расцијанском народу (1761)*, Београд – Ваљево 1995, 14–19; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини. Од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 23–24, 50; Ненад Лемајић, *Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови прваци и старешине)*, Средњовековна насеља на тлу Војводине. Историјски догађаји и процеси, зборник радова, Сремска Митровица – Нови Сад 2013, 8–10; Д. Динић-Кнежевић, „Словенски живаљ...”, 25–30, 38–39; Гаврило Витковић, *Прошлост, установа и споменици краљевих шајкаша*, Гласник српског ученог друштва, књ. 67, Београд, 1887, III–LVIII.

⁷ Душан. Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина, књ. I, 160–162

⁸ Душан. Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина, књ. I, 160–162

⁹ Војин С. Дабић, *Војна крајина. Карловачки генералат (1530–1746)*, Београд 2000, 67–140, 279–303; Нргоје Petrić, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija у 17. stoljeću*, Samobor – Zagreb 2012, 128–194; Nenad D. Vukadinović, *Srbi iz Varaždinskog generalata (Srbi – Vlasi – Vlaji)*, Novi Sad 2014, 43–226, 247–264.

према властитом духовном и световном господару, повлашћене дажбине, царска милост и заштита од било каквих неприлика.¹⁰ После Карловачког мира 1699. и Пожаревачког мира 1718. године, односно потискивања Османлија из историјских делова Угарске, поменуте привилегије су добиле важење свуда где су живели Срби, како у Војној граници, тако и у провинцијалу: у Срему, Славонији, Банији, Кордуну, Жумберку, Хрватском приморју, Горском котару, Барањи, Бачкој, Србији под аустријском управом, Банату, Поморишју и дубље у територију Краљевине Угарске, према северу, западу и истоку. Међутим, привилегије су одмах биле и оспораване од католичког клера и угарског племства, и под њиховим утицајем сужаване. Тако је српски народ, предвођен православним свештенством, био изазван на правно-политичку борбу за сваку тачку и клаузулу, одредбу и пасус у привилегијалним писмима која су стекли својим заслугама. Аустро-турски рат 1737–1739. године је довео до новог померања граница између две империје и њиховог устаљивања на Сави и Дунаву, али и до Друге сеобе Срба са Балканског полуострва у Краљевину Угарску и Хабзбуршку монархију, што је проузроковало ново тумачење српских привилегија. У времену корених реформи Хабзбуршке монархије, са циљем апсолутистичког и централистичког учвршћења државне власти, додатно је била појачана, како превласт сталешке, тако и црквене католичке власти, а на рачун српског народа и његових привилегија. Током 18. века, српске привилегије су потврђиване, ограничаване, прошириване, поново издаване, различито тумачене, поштоване и негиране. Међутим, оне су постале политички оквир Срба и матрица према којој су они даље уређивали свој културни, духовни и друштвени живот, односно борили се за опстанак у Краљевини Угарској и Хабзбуршкој монархији, а под вођством црквених великодостојника српске православне Карловачке митрополије.¹¹

Значајан број Срба живео је и бавио се занатством и трговином у местима чије је становништво уживало владарске привилегије. У 18. веку, обновљен је статус многих привилегованих трговишта, односно слободних и краљевских градова, који су ова места имала у Краљевини Угарској још пре османлијског доба. Услед великог замаха трговине и занатства, и многа друга насељена места први пут су добила пијачне и градске привилегије, односно различите привредне, економске и управне повластице, олакшице, допуштења и ослобађања. За стицање статуса слободног и краљевског града, Новог Сада (1748) и Сомбора (1749), као и привилегованих дистриката, Потиског (1751) и Великокикиндског (1774), у великој мери је заслужно српско становништво, не само значајним учешћем у новчаној суми за откуп привилегованог статуса, већ такође својом бројношћу у становништву, ратним заслугама и ангажовањем у привредном и друштвено-политичком животу.¹² Стога

¹⁰ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 1, 314–327.

¹¹ Стеван Симеоновић-Чокић, *Српске привилегије. Угарска на прелому од феудализма ка апсолутизму*, Војводина, књ. II, Од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708), Нови Сад 1939, 48–85.

¹² Мелхиор Ердунђели, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894, 167–171; Slaven Bačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova Novog Sada, Sombora i Subotice*, Subotica 1995, 22–28; Милан Степановић, *Повеља слободног и краљевског града Сомбора*, Сомбор 2008, 10–13; Васа Стајић, *Великокикиндски дистрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950, 22–36; Васа Стајић, *Грађанско друштво и сељаци*, Војводина, књ. II, 1939, 233–234.

су привилегијална документа за градове, трговишта, дистрикте и војне комунитете још један правни извор на којем је српско становништво заснивало своја права и друштвени положај.

Исто тако, 18. век представља време колонизације различитих народа у Јужну Угарску и шире, нарочито Немаца и Мађара, али и других. Већ у првим деценијама стигли су први Немци, а у великом броју су систематски насељени и Немци и Мађари од 40-их до 90-их година.¹³ У новим друштвеним околностима развио се у Јужној Угарској, крајем 18. века, српски покрет, вођен националним идејама и жељом да се коначно реши положај Срба у Хабзбуршкој монархији. На таласима француске револуционарне идеје да је народ носилац суверенитета, Срби су на Темишварском сабору (1790) затражили за себе аутономну територију, властиту управу и своја права. Међутим, српски народ је још увек у старим привилегијама гледао основу за решавање свог правно-политичког положаја. Ипак, у то време, значај привилегија као правних извора почео је приметно да опада, јер су се и друге француске идеје рашириле Европом. Идеје слободе и једнакости пред државом и законом продрле су и у Хабзбуршку монархију и њен правни систем. Привилегије, као израз владарске милости, да се некоме подари неко право, слобода, повластица, преимућство, изузеће што други немају, све више су се показивале као застареле, а њихова употреба анахроним. У периоду између две револуције, још увек уочавамо различите тржишне, пореске, економске и градске привилегије, али већ и сам грађански сталез, коме су оне подарене, није више „веровао” у њих и на хоризонту блиске будућности назирао је и слутио нову епоху и нове друштвене односе. Након револуције 1848/49, укинута је феудализам, прокламоване су грађанске, верске, националне и професионалне слободе, општост закона и јединственост судског поступка, а национална држава заснована је на принципу држављанства. У таквом друштвеном и политичком миљеу, привилегије као правни извори су ишчезле.

432

ИСТРАЖИВАЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

У публикацији коју припремамо, објавићемо резултате истраживања, које је Архив Војводине спровео у установама културе и заштите у земљи и иностранству, у претходном периоду. Истраживања су пре свега обухватила преглед и стручну анализу великог броја архивских фондова и збирки, у којима се налазе привилегијална, као и друга документа која пружају увид и ближе тумаче услове и разлоге настанка и (из)давања привилегија, њихово потврђивање, проширивање, сужавање, оспоравање и различита тумачења њихове примене. Истраживања такође укључују проучавање националне и стране, стручне и научне литературе, будући да су нека привилегијална документа сачувана и доступна само у публикованим преписима, преводима, кратким описима садржаја, или само као регеста. Међу привилегијалним документима налазе се разне дипломе, повеље, привилегијална и заштитна писма, одлуке, резолуције, декрети, рескрипти, деклараторије, деклараторијални рескрипти, регуламенти, наредбе, које су угарски и римско-немачки, односно ау-

¹³ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 2, *Од Карловачког мира 1699 до Темишварског сабора 1790*, Нови Сад 1959, 38–46.

стријски владари (из)давали српском народу. Привилегијама је био дефинисан положај и друштвени статус Срба у Краљевини Угарској и Хабзбуршкој монархији, а мењао се према историјским приликама, сваки пут са новим привилегијалним документима, односно новим тумачењима старих привилегија.

Саставни део истраживања чинили су такође снимање и дигитализација архивских докумената. Снимљена су сва документа, која су током досадашњих истраживања одабрана. Тамо где је то било могуће, ослонили смо се на стручне службе установа у којима смо обављали истраживање, које услужно снимају професионалном опремом. Међутим, немају све установе потребну опрему и стручну службу. У тим случајевима, Архив Војводине морао је да организује снимање архивске грађе својом опремом и са својим стручњацима.¹⁴

Многа од привилегијалних докумената чувају се данас у архивима у Републици Србији. Досадашња истраживања, која смо обавили у земљи, највећим делом су у вези са животом Срба у историјским областима Бачке, Баната и Срема. Истраживања су спроведена у Архиву Војводине, Историјском архиву Града Новог Сада, Историјском архиву Сомбор, Историјском архиву Сента, Историјском архиву Суботица, Историјском архиву Кикинда, Историјском архиву Зрењанин, Архиву САНУ у Београду, Архиву САНУ у Сремским Карловцима, Библиотеци Матице српске, Библиотеци Српске патријаршије, Музеју Српске православне цркве и Народном музеју Србије. Пројекат је такође обухватио истраживања архивске грађе у иностранству, како у Аустријском државном архиву у Бечу, тако и у државама у којима се данас налазе територије где се кроз векове распростирао и развијао културни и етнички простор на којем су живели Срби. У Националном архиву Румуније – Служба Тамишке жупаније у Темишвару, обавили смо истраживања за подручје Баната, док смо у Хрватском државном архиву у Загребу истраживали документа у вези са историјским областима Срема, Славоније, Баније, Кордуна, Лике и Крбаве. Истраживања у установама културе и заштите у Мађарској, описаћемо детаљније у овом раду. Наиме, рад ће даље обухватити активности и сумарни преглед резултата истраживања у Мађарској, која су само део целокупних истраживања обављених до сада у пројекту *Српске привилегије*.

ИСТРАЖИВАЊА У АРПАД МУЗЕЈУ У СРПСКОМ КОВИНУ

Прва истраживања српских привилегија у иностранству обавили смо у Арпад музеју (*Árpád Múzeum*) у Српском Ковину. Овај живописни градић у Мађарској, на обали Дунава, на острву Чепел, још од средњег века је у дубокој вези са историјом Срба. Бежећи пред османлијским зулумом, Срби и остали становници банатског Ковина населили су се на Чепелу 1440. године, добивши заштиту угарског краља Владислава I Јагелонца. Основано је ново место, најпре названо Мали Ковин (*Kis Keve*), а од 16. века носи назив Српски Ковин (*Rác Keve*). Досељеном становништву,

¹⁴ О снимању и дигитализацији, као и о критеријумима за одбир архивске грађе у пројекту *Српске привилегије*, погледати: Зоран Стевановић, *Памћење дигиталне будућности. Српске привилегије – пројекат од националног значаја*, Археон. Часопис Архива Војводине, год. 4, бр. 4, Нови Сад 2021, 19–47.

краљ је потврдио привилегије које су већ уживали у доњем, банатском Ковину, а наредни угарски краљеви су потврђивали и проширивали ковинске привилегије. С обзиром на то да су Османлије постепено заузимале све већи простор Краљевине Угарске, становници горњег, чепелског Ковина, селили су се даље према западу, тражећи признање својих привилегија у новом месту становања. У 17. веку, ковинске привилегије су потврђене у Коморану, Теру и Пешт-пилиш-шолтској жупанији, а након повлачења Османлија, становници Српског Ковина су се у 18. веку испочетка борили за своје старе привилегије, које су имали још пре османлијског доба.¹⁵

Према неким историјским разматрањима, веза Срба са острвом Чепел сеже далеко пре 15. века, у време Јелене Вукановић, угарске краљице српског порекла, односно кћерке Уроша I Вукановића, великог жупана Рашке. Краљица Јелена била је значајан ослонац свом мужу краљу Бели II Слепом, а након његове смрти, пошто је њихов син и престолонаследник Геза II још био малолетан, управљала је једно време државом, заједно са својим рођеним братом Белошем Вукановићем, палатином Краљевине Угарске и баном Хрватске. Будући да је острво Чепел било краљичин посед, према предању, она је већ између 1131. и 1141. године изградила православну капелу, која је временом прерасла у манастир посвећен Светом Авраму. Око манастира се населило српско становништво, а село се звало Абрахамтелеке (*Ábrahámteleke*). Ипак, у историографији су различита и опречна тумачења у вези са историјом села и самог манастира.¹⁶

Истраживања привилегијалних докумената у Српском Ковину обавили смо крајем 2018. године, а у истраживачком тиму су били: Зоран Стевановић, виши архивист, Весна Башић, архивски саветник, обоје из Архива Војводине, и спољни сарадник Ђерђ Мор, филигранолог из Новог Сада, члан Мађарског удружења за историју папира и воденог знака (*Magyar Papír- és Vízjeltörténeti Társaság*). Услови за истраживање су били изванредни. Река Јаки (*Jáki Réka*), директорка Музеја, као и остали запослени, били су спремни на пуну сарадњу, пружајући свесрдну и неопходну стручну помоћ. У складу са обимом истраживања и начином рада, на нашу молбу, омогућено је продужено радно време Музеја. Посебно су нам били корисни савети, сугестије, упутства и објашњења проф. др Антала Мишкеија (*Dr. Miskei Antal egyetemi docens*), који је тада, осим у Арпад музеју у Српском Ковину, био запослен и на Институту за историју, Универзитета „Карољ Естерхази“ (*Eszterházy Károly Egyetemen*) у Јегри. Поред тога, као одличан познавалац локалне историје Српског Ковина, али и српске историје, умногоме нас је задужио својим стручним вођством у обиласку културно-историјских споменика града.

¹⁵ Miskei Antal, *Ráckeve története*, I, *Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig*, Ráckeve 2003, 45–80; Miskei Antal, *A Csepel-sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok (15–18. század)*, Eger 2016, 16–57; Зоран Стевановић, *Борба за очување привилегија и улога Епископа бачког Висариона Павловића*, Епархија бачка кроз векове, Зборник радова, Бачка Паланка 2018, 131–133.

¹⁶ Гаврило Витковић, *Прошлост, установа и споменици краљевих шајкаша*, IX; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 1, 282–283; Urosevics Daniló, *A magyarországi délszlávok története*, Budapest 1969, 29; Miskei A., *Ráckeve története*, I, 48–54; Miskei Antal, *A Szent Ábrahám-monostor*, Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Historiae, XXXVI, 2007, 23–38.

Арпад музеј у свом фонду поседују Збирку докумената (*Dokumentációs gyűjtemény, Dg*), у којој се, поред осталих вредних документа, посебно издвајају 38 различитих привилегијалних писама на латинском језику, како за Мали или Српски Ковин, тако и за Ковин у Банату, са временом настанка од 15. до 17. века. Привилегијална писма су сачувана у преписима из 18. века, на папиру; постоје и два средњовековна преписа на пергаментној подлози; а такође и две фотокопије средњовековних преписа. Скоро за свако привилегијално писмо постоје два или више посебних преписа, код којих, у погледу садржаја и језика, постоје одступања у детаљима. Овим привилегијалним писмима су регулисана питања у вези са становништвом доњег или горњег Ковина: право одржавања вашара у месту, трговина и слободно кретање ковинских, односно српских трговаца, као и друге занатске и трговачке слободе; обавеза становништва да плаћа дажбине и ослобађање од плаћања; даривањеседа и право места да их користи, административно-територијална питања у месту и атару, питања самоуправе места; заштита и слободан пролаз становништва, које је у бегу пред османлијском најездом; насељавање Срба на острву Чепел и њихова заштита.

Сва документа су нам била потпуно доступна, и могли смо бесплатно да их скенирамо у квалитету погодном за публикување, уз помоћ опреме коју смо донели са собом (скенер, лаптоп, хард диск). На истраживање у Арпад музеј смо такође понели опрему за филигранолошке анализе, у оквиру којих смо проучавали листове преписа. Утврђене су мере и елементи израде папира: боја, формат, дебљина, као и линије које указују на сито којим је папир израђен, односно квалитет папира. Водене знаке на листовима привилегијалних докумената смо прецртали на паус папир уз помоћ светлеће табле и снимили их дигиталном камером. Знаци су подвргнути даљим филигранолошким анализама у Новом Саду, али такође и у Будимпешти и Дунаујварошу, уз стручну помоћ Јенеа Пелбарта (*Pelbárt Jenő*), филигранолога из Мађарског удружења за историју папира и воденог знака. Резултатима филигранолошких анализа потврдили смо и прецизирали време настанка преписа.

Арпад музеј у Српском Ковину поседује и другу вредну грађу, која може да служи као извор за историју Срба на острву Чепел. Посебно издвајамо посету Галерији Арпад музеја, у издвојеној згради у граду, на позив и уз вођство директорке музеја Реке Јаки, где смо обишли тематску археолошку изложбу, која је тада још била у припреми. На молбу домаћина, пружили смо тада и нашу стручну помоћ код идентификације српских надгробних споменика, укључених у галеријску поставку. Споменици потичу из места Ловра, у близини Српског Ковина, које је у претходним вековима било познато по српској заједници.¹⁷ Штавише, Ловра је једино место у Мађарској у којем се данас Срби налазе у већини. На надгробним споменицима, српско становништво у Ловри остављало је у 18. и 19. веку натписе на српском је-

¹⁷ Гаврило Витковић, *Нови податци за историју српских пресељеника у Угарској*, Гласник Српског научног друштва, књ. XXXVI, Београд 1872, 8–10; Иван Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, књ. II, Нови Сад 1968, 31–32, 99–100, 119–120; Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (Мађарски национални архив, Земаљски архив), N 78 Ladula BB-CC. Ladula GG-HH 1715. évi összeírás, 20. téka, o. 197–198 (HU MNL OL N 78); N 79 Ladula DD-EE. Ladula JJ-KK 1720. évi összeírás, 20. téka, o. 255 (HU MNL OL N 79).

зику, ћирилицом, са особинама језика и писма карактеристичним за тај период, што данашњим мађарским историчарима и музејским делатницима причињава знатну потешкоћу код рашчитавања, превођења и разумевања.

Проф. др Антал Мишкеи је успео да за нас организује посебну посету српској манастирској цркви, уз његово стручно вођство, иако је црква тада била затворена за посете, као што је то и већим делом године, а богослужења се обављају ређе, само на велике православне празнике. Историја настанка цркве до сада није прецизно утврђена, а према неким мишљењима везује се за манастир Светог Аврама, о чијој историји, како смо већ изложили, такође нема потпуно поузданих сазнања. Постоје тврдње да је црква настала на рушевинама манастира, у 15. веку када су се Срби населили, односно да се Српски Ковин развио на месту запустелог Абрахамтелекеа. У архивским документима и привилегијалним повељама из друге половине 15. века, налазимо топониме (Сент)абрахамтелеке ((*Szent*)*Ábrahámteleke*) и Мали Ковин, који су означавали исто место, а спомиње се и топоним Абрахамберке (*Ábrahámberke*) између Малог Ковина и Сигетсентмартона (*Szigetszentmárton*). Ипак, на основу савремених археолошких истраживања, преовладало је мишљење да се манастир Светог Аврама налазио два-три километра северно до Српског Ковина. Што се тиче садашње српске цркве Успења Пресвете Богородице, са две капеле, од којих је источна посвећена Светом Јовану Претечи, а западна Светим бискупима и чудотворцима Козми и Дамјану, највероватније је изграђена у 14. веку. Године 1440, краљ Владислав I Јагелонац је цркву предао Србима, а они су је прилагодили православном обреду. То је једна од ретких српских цркава изграђена у готском стилу. У време краља Матије I Корвина, 1487. године, црква је освештана. Живописана је у 16. веку у византијском стилу, а у 18. веку и црква и капеле, када је израђен и иконостас. Такође, у 18. веку је подигнут високи звоник, у барокном стилу, „који представља издвојени споменик културне прошлости у Српском Ковину”.¹⁸

436

ИСТРАЖИВАЊА У МАЂАРСКИМ АРХИВИМА

Споразум. На самом почетку пројекта *Српске привилегије*, установили смо да се значајан део архивске грађе налази у мађарским архивима. У трећем кварталу 2018. године, представници Архива Војводине, на челу са директором др Небојшом Кузмановићем, службено су посетили Мађарски национални архив у Будимпешти и изнели своје планове у вези са Пројектом. Наишли су на пуну подршку мађарских архивиста и закључено је да би ова два архива требало да успоставе посебну сарадњу. У претходном периоду, Архив Војводине је сарађивао са Мађарским земљским архивом, као централном архивском установом у Мађарској, на основу акта о сарадњи који је потписан у Новом Саду, 14. септембра 2006. године,¹⁹ и који је регулисао општа питања сарадње. У међувремену, након промене организационе

¹⁸ Сретен Петковић, *Живопис цркве Успења у Српском Ковину (Ráczeve-y)*, Зборник за друштвене науке, бр. 23, год. 1959, Нови Сад 1959, 46–74; Динко Давидов, *Споменици Будимске епархије*, Београд – Нови Сад 1990, 373–377; Miskei A., *Ráckeve története*, I, 46–47, 52–54, 79–80.

¹⁹ Архив Војводине (АВ), Архива, II 692-2/38-06.

мреже архива у Мађарској, односно правног субјективитета, надлежности, начина управљања и организације, Мађарски национални архив је постао правни следбеник Мађарског земаљског архива, тако да данас Мађарски национални архив обухвата Мађарски земаљски архив и двадесет жупанијских архива широм Мађарске. Стога су мађарски архивисти предложили и иницирали да се обнови споразум и потпише нови акт о сарадњи.

У Архиву Војводине у Новом Саду, 9. априла 2019. године, током одржавања архивске конференције *Архиви и изазови 21. века*, потписан је Споразум о сарадњи између Архива Војводине и Мађарског националног архива.²⁰ Споразум су потписали др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине и др хабил. Чаба Сабо (*Szabó Csaba*), генерални директор Мађарског националног архива. Поред делегација оба архива, Споразум је потписан у присуству Владана Вукосављевића, тадашњег министра за културу и информисање у Влади Републике Србије, Иштвана Пастора, тадашњег председника Скупштине Аутономне Покрајине Војводине и Драгане Милошевић, секретара за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама у Влади АП Војводине. Споразум садржи опште одредбе, као што су размена искустава у области теорије и праксе, приступ и истраживање архивске грађе, присуство и статус предавача на стручним и научним скуповима, дигитализација докумената и бесплатно уступање снимака, организовање архивских изложби, размена публикација и слично. Осим тога, на нарочити захтев Мађарског националног архива, у споразум су ушле и посебне одредбе које се искључиво тичу српских привилегија. У члану 7. пише: „Уговорне стране су се договориле да ће у складу са овим споразумом тесно сарађивати у циљу израде Публикације, која ће садржати **српске привилегије** за време Краљевине Мађарске и Хабзбуршке монархије, од средњег до деветнаестог века”. Даље се прецизира да ће Мађарски национални архив бесплатно дигитализовати сву архивску грађу потребну за ову публикацију, док је Архив Војводине дужан да у публикацији наведе порекло архивске грађе и да Мађарском националном архиву бесплатно достави тридесет примерака публикације, када буде изашла из штампе.

Пројекат *Српске привилегије* побуђује велику пажњу и интересовање код стручне и научне јавности у Републици Србији. Такође, током наших истраживања у Републици Хрватској, Румунији, Мађарској и Републици Аустрији, колеге из тамошњих установа су показали да су посебно заинтересовали за Пројекат. Највеће интересовање и подршку у иностранству, пројекат *Српске привилегије* је добио од Мађарског националног архива у Будимпешти, о чему сведочи и потписани Споразум. Текст Споразума су саставили Зоран Стевановић и Весна Башић, у договору са колегама архивистима из Мађарске, а колегиница Жужана Мезеи, виши архивист Архива Војводине, превела је текст на мађарски језик.

Архиви у Будимпешти. У оквиру пројекта *Српске привилегије*, истраживања у мађарским архивима смо започели и пре потписивања Споразума. Истраживања архивске грађе у Мађарском земаљском архиву и Архиву Пештанске жупаније, 2018. године су обавили Зоран Стевановић и Весна Башић, архивисти, и Ђерђ Мор, филогранолог. Запослени у оба архива су нам пружили одличне услове за рад, а др

²⁰ АВ, Архива, I 692-3/6-19.

Ласло Шрамек (*Schramek László*), директор Архива Пештанске жупаније, посебно нас је усмеравао својим стручним саветима и искуством, на архивску грађу релевантну за пројекат *Српске привилегије*. Према захтевима које смо имали, у оба архива, сва грађа нам је била расположива, документа која смо одабрали су накнадно скенирана у Мађарском земаљском архиву, а дигитални снимци су нам бесплатно уступљени.

У Мађарском земаљском архиву истраживали смо архивску грађу фонда Угарске дворске канцеларије (*Magyar Királyi Kancellária regisztratúrāja*), односно делове овог фонда (*állag*): Краљевске књиге (*Királyi Könyvek*, A 57), Генерална акта (*Acta generalia*, A 39) и Концепти експедиција (*Conceptus expeditionum*, A 35); затим архивску грађу Угарске дворске коморе (*Magyar Királyi Udvari Kamara*), кроз фондове: Књиге донација (*Libri donationum*, E 227) и Исправе из фонда Земаљског архива (*Az Országos Levéltár fondjaiból kiemelt oklevelek*), односно део овог фонда Јавна акта (*Acta publica*, Q 309); као и архивску грађу племићких породица Естерхази (*Esterházy*) и Вај (*Vay*), у фондовима Властелинска документа (*Uradalmi iratok*, P 1291) и Исправе из фонда Земаљског архива, односно деловима овог фонда: Q 67 и Q 203. У овој архивској грађи, на латинском и немачком језику, идентификовали смо, одабрали и евидентирали девет преписа ковинских привилегијалних писама, али и више других важних докумената о Српском Ковину и острву Чепел, који говоре о власништву добара, донацијама, урбаријалним односима, судским споровима. Истраживањем у Архиву Пештанске жупаније обухватили смо архивску грађу Збирке исправа (*Oklevelek levéltári gyűjteménye*, XV 89), као и фонда Урбаријалног суда Пешт-пилишке жупаније (*Pest-Pilis vm. Cs. Kir. Urbéri Törvényszék*), односно део овог фонда Спорови Урбаријалног суда (*Pest-Pilis megyei úrbéri perek*, IV 165 a); такође архивску грађу фонда Трговиште Српски Ковин (*Ráckeve mezőváros iratai*), кроз делове овог фонда: Документа магистрата (*Elöljárósági iratok*, V 180 Ab) и Документа општинског суда (*Községi bíraskodás iratai*, V 180 Ac). Идентификовали смо, одабрали и евидентирали 41 ковинско привилегијално писмо, највећим делом у препису из 18. века, осим три преписа на пергаменту из 15. и 16. века; као и друга документа која говоре о Српском Ковину: власништву и закупу добара, плаћању дажбина, праву одржавања вашара.

У Архиву Пештанске жупаније истраживали смо такође оригиналну архивску грађу у вези са Сентандрејом (*Szentendre*), на латинском, мађарском, немачком и српском језику. То је изузетно важно место у српској националној историји. Непосредно након Косовске битке 1389. године, у којој је погинуо српски *цар* Лазар, један број Срба се пред Турцима склањао ка северу. Мирније услове живота нашли су у јужним деловима Краљевине Угарске, а одатле су се у наредном периоду ширили и према средини државе. У 15. веку, Сентандреју је држао Ђурађ Бранковић као свој посед. Међутим, посебан значај, Сентандреја је добила од времена Велике сеобе Срба 1690. године, када се по градовима Краљевине Угарске, најпре на југу, али и у средишњим деловима, настанио приличан број српског становништва. Тада су у Сентандреју, где су Срби били нарочито концентрисани, пренете на краће време мошти *цара* Лазара. Већ првих деценија 18. века, Срби су овде чинили огромну већину. У то време, сентандрејска администрација вођена је на српском језику, хи-

рилицом, српски грађански сталеж је управљао трговином, у варошким кафанама су се окупљали српски писци и уметници. Од краја 17. до средине 18. века, у Сентандреји је подигнуто седам српских православних цркава, а од тог доба, па све до данас, овде се налази седиште српске православне Будимске епархије. Године 1812, основана је прва Учитељска школа (Препарандија) код Срба, која је већ 1816. пресељена из Сентандреје у Сомбор, где се током времена континуирано развијала, да би данас функционисала као Педагошки факултет.²¹

Током истраживања, у Архиву Пештанске жупаније прегледали смо архивску грађу Збирке најважнијих докумената (исправа) за историју Сентандреје (*Szentendre történetére vonatkozó legfontosabb iratok (oklevelek) gyűjteménye*, V 302 е). Успели смо да идентификујемо, одаберемо и евидентирамо три привилегијална писма из 18. века, којима трговиште Сентандреја и тамошње становништво, посебно су наведени православни Срби, стичу право располагање локалним земљиштем и приходима; као и два писма из времена Ракоцијевог устанка: позивно писмо мађарских устаника и куручке војске да се Срби из Сентандреје прикључе устанку против немачког цара, односно заштитно писмо којим царска војска ставља Сентандреју под заштиту и обезбеђење.

Године 2021. и 2022, наставили смо истраживања архивске грађе на латинском и немачком језику у Мађарском земаљском архиву. Овог пута, истраживања су се састојала, како у прегледу дигиталне базе и јавног портала Хунгарикана,²² тако и у додатној сарадњи и помоћи колега мађарских архивиста. Они су обавили преглед архивске грађе према нашим захтевима и списку архивских докумената, који смо саставили као резултат досадашњих истраживања у пројекту *Српске привилегије*. Наиме, на списку су се нашла мање позната архивска документа, за која смо накнадно сазнали из стручне литературе, односно, током детаљне обраде из других архивских докумената у којима се спомињу. Ова истраживања су обухватила архивску грађу фонда Угарске дворске канцеларије, кроз делове фонда: Концепти експедиција, Генерална акта (*Acta generalia* A 39) и Краљевске књиге; као и фонда Урбари и пописи (*Urbaria et conscriptiones*, E 156). Идентификовали смо, одабрали и евидентирали 33 привилегијална документа за српски народ у Краљевини Угарској и Хабзбуршкој монархији, са временом настанка у 17. и 18. веку, а која говоре о: праву Срба на световног и духовног поглавара, владике и свештенике; слободи исповедање православне вере, вршења обреда и поштовање јулијанског календара; праву кадуцитета које припада православном свештенству; повластицама Срба код плаћања дажбина и ослобађању од плаћања.

²¹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 7–11; Ј. Радонић, *Србија и Угарска у средњем веку*, 137; Д. Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, 152–154; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 2, 95–95, 317, 319, 384–385, 418; Borovszki Samu, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye*, II, Országos Monografia Társaság, Budapest 1910, 454–456; Иван Јакшић, *Из пописа становништва...*, књ. II, 39–43, 103–107; E 156 *Urbaria et conscriptiones*, a. Registrata, Fasc. 7, № 42, о. 55–140 (HU MNL OL E 156); HU MNL OL N 78, 20. téka, о. 105–113; HU MNL OL N 79, 20. téka, о. 301–309.

²² <https://www.hungaricana.hu/en/>, 10. септембар 2023.

Архив у Сегедину. У оквиру Мађарског националног архива, у Архиву Чонградско-чанадске жупаније у Сегедину, током 2019. године, истраживања је обавио Зоран Стевановић. Истраживања су протекла у одличној атмосфери, уз пуну подршку др Карола Биернацког (*Biernacki Karol*), директора архива. Сва архивска грађа нам је била доступна, а документа која смо одабрали, у наредном периоду су ске-нирана у Мађарском земаљском архиву у Будимпешти и уступљена нам бесплатно.

Сегедин и Чонград заузимају посебно поглавље у српској националној историји. Већ на почетку османске најезда на Европу, на прелазу 14. у 15. век, оба места су била на путу српске миграције. Чонград, који се налазио у блиској вези са сегединском тврђавом, био је у једном периоду 15. века у поседу деспота Ђурађа Бранковића. Деспот је имао велике поседе у овом крају, и био је у прилици да трговцима који су ишли у Сегедин наплаћује царину у месту Песер, које се налазило између Мола и Сенте. Значајније досељавање Срба у Сегедин и Чонград одвијало се у турско доба, а започело је одмах након Мохачке битке 1526. године. У 16. веку, у Сегедину је столовао бачки епископ, под надзором Пећке патријаршије. Након османског доба и Велике сеобе Срба 1690. године, присуство српског становништва у Сегедину је нагло порасло. Првих деценија 18. века, Срби су чинили око половине сегединског становништва и управљали су трговином у граду. Велики број Срба био је у граничарима, јер је Сегедин, иако под цивилном управом, од 1702. године био и седиште Потиске војне границе.²³

У Архиву Чонградско-чанадске жупаније у Сегедину истражили смо архивски фонд Тајни архив града Сегедина (*Szeged Város Titkos Levéltára*) и у оквиру њега Даровнице и патентна писма (*Adománylevelek és szabadalomlevelek*, IV 1021 а). Овде смо идентификовали, одабрали и евидентирали укупно 35 привилегијалних писама на латинском језику, са временом настанка од 14. до 18. века, која се налазе у оригиналу на пергаментној подлози, или у преписима, старијим преписима на пергаменту и новијим на папиру. Ради се о трговачким привилегијама, праву одржавања вашара, слободи самоуправе, статусу слободног и краљевског града, изузећима и ослобађањима од дажбина, царинским повластицама и другим допуштењима, које су Сегедин и његови становници стицали вековима, а у 18. веку, након изгона Османлија, све ове привилегије су обновљене за нову генерацију становништва, у којој су значајну улогу имали Срби.

ИСТРАЖИВАЊА У МАЂАРСКИМ БИБЛИОТЕКАМА

Ова истраживања смо спровели у 2022. години, како прегледом дигиталних база и каталога, тако и успешном сарадњом са колегама библиотекарима, са који-

²³ Reizner János, *Szeged Története*, I, *A legrégibb időtől a XVIII század végéig*, Szeged 1899, 47–48, 100–101, 111, 204–207; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 9; Ј. Радонић, *Србија и Угарска у средњем веку*, 142, 154; Д. Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, 159, 162–163; Душан Ј. Поповић, *Србу у Бачкој до краја осамнаестог века. Историја насеља и становништва*, Београд 1952, 141; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 2, 322–323; Д. Давидов, *Споменици Будимске епархије*, 348; Иван Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, књ. I, Нови Сад 1966, 11, 12, 16, 26, 31, 36, 339–343; HU MNL OL N 78, 28. téka, о. 3–29; HU MNL OL N 79, 26. téka, о. 186–194, 273–303; HU MNL OL E 156 а, Fasc. 3, № 3.

ма смо комуницирали, консултовали и саветовали се електронским и телефонским путем. Истраживања су се састојала у прегледу рукописних књига на латинском језику. Сви наши захтеви су испуњени, а библиотечка грађа коју смо одабрали је снимљена и уступљена нам је бесплатно.

У Земаљској библиотеци „Сечењи” (*Országos Széchényi Könyvtár*), идентификовали смо, одабрали и евидентирали краљевски декрет из 15. века, у препису из 16. века; а у Универзитетској библиотеци „Етвеш Лоранд” (*Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára*) три краљевска декрета из 15. века, у каснијим преписима. Сви краљевски декрети садрже одредбе које се односе на положај српског народа у Краљевини Угарској.²⁴

Парламентарна библиотека (*Országgyűlési Könyvtár*) у Будимпешти поседује дигиталну базу, путем које је јавно представљена Збирка Мађарског парламента (*Magyar Parlamenti Gyűjtemény*).²⁵ Важан део збирке чини заоставштина Ђерђа Ђуриковића (*Gyurikovits György*), правника, судије, историчара, који је деловао у првој половини 19. века. У питању су књиге саборског материјала на латинском језику: дневници, одлуке, записници, спискови. У овој грађи смо успели да идентификујемо, одаберемо и евидентирамо две царске одлуке у вези са привилегијама српског народа, њиховим верским положајем, православним епископима и архиепископом.

ДОДАТНИ ОСВРТ НА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживања у оквиру пројекта *Српске привилегије*, која је Архив Војводине обавио у Мађарској, била су изузетно успешна, баш као и друга истраживања у земљи и иностранству. Сва архивска грађа, коју смо у Пројекту желели да истражујемо, била нам је доступна; направили смо добар одбир докумената, према теми, садржају и значају за српску националну историју и културу, и успели смо да снимимо сву одабрану грађу. Установе у које смо одлазили обезбедиле су нам одличне услове истраживање. Ипак, у иностранству, предусретљивост, љубазност и спремност на сарадњу колега у мађарским установама, њихова заинтересованост за наш пројекат, услови истраживања и стручна помоћ коју су нам пружили били су посебни.

Међутим, и поред тога, постоје извесне претпоставке, које увек додатно отежавају и оптерећују истраживања архивске грађе старог периода. Пројекат *Српске привилегије* подразумева истраживање архивске грађе из времена националне историје, када су данашња државна територија и народ били под туђинском влашћу. Та туђост, огледа се у томе, што је значајан део српског народа, пред најездом страног освајача, напустио своја вековна огњишта, своју државу, и населио се у другу државу туђег владара. У Краљевини Угарској и Хабзбуршкој монархији, Срби нису могли да остваре велики део својих права, а привилегије које су добијали непрестано су кршене, мењане, различито тумачене, ограничаване, укидане. Због своје право-

²⁴ <https://www.hungaricana.hu/en/>; http://nektar2.oszk.hu/librivation_hun.html; <https://odrportal.hu/web/>; <https://opac.elte.hu/>; <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/124>, 10. септембар 2023.

²⁵ <https://konyvtar.parlament.hu/magyar-parlamenti-gyujtemeny>, 10. септембар 2023.

славне вере, Срби су означавани шизматичима, унијаћени су и покатоличавани; све до краја 18. века нису имали право грађанства, нити своје представнике у државном сабору, а од тог времена, понуђена им је само формална равноправност са другим народима и верама, од којих су многи такође остали у неравноправном положају. Срби нису имали своје слободне институције и установе, услед чега су архивска грађа и важни извори за српску националну историју настајали на страним језицима, латинском, немачком и мађарском. То је тада била баријера, која је потискивала српске националне трагове,²⁶ услед чега су остали теже уочљиви, доступни и разумљиви. Ми у овом случају, данас, истражујемо архивску грађу коју је створила некадашња туђа администрација, која је одлучивала према својим критеријумима, шта ће бити предмет службене преписке, шта сачувано, а шта неће; и у овој сачуваној архивској грађи тражимо наше националне трагове, а опет, туђинац и његова администрација су у досадашњој историји често предано радили на потискивању, брисању и затирању наших трагова, права и слобода, културе и живота.²⁷ Међутим, судбина архива је да ради са остацима који још могу да се сачувају. У његовој природи је опстанак и преживљавање, да у архивској грозници оживи,²⁸ да се поново роди, баш из уништења памћења, заорава прошлог и изгубљености у туђини.

Део архивске грађе, коју су стварале институције и установе Краљевине Угарске и Хабзбуршке монархије, чува се и стручно одржава у архивским установама Републике Србије, нарочито на територији Аутономне Покрајине Војводине. Тиме, у нашим установама, једним делом, чувамо и штитимо туђе памћење, а опет, то је једини начин да сачувамо српске националне трагове из тог периода. Многобројна архивска документа, са садржајем о српском народу, налази се у иностраним архивским установама. Када истраживачи одлазе у иностранство, у архивске установе држава наследница бившег завојевача, сусрећу се са непрегледним морем архивске грађе, у којем су трагови њихове националне историје затурени, потиснути, заборављени, а у тамошњим архивским информативним средствима наилазе тек на бледе обресе свог националног. Памћење се увек формира као једно и јединствено, као привилегија коју сам себи додељује и узима један појединац, једна група или један народ, нација, држава. Сакупљање у себе једног и јединственог, одвија се путем љубоморног притиска, потискивањем, поништавањем и забором другог. Тај стални конфликт једног и другог, свог и туђег, данас се доводи у склад појачаном међународном сарадњом архивских и других установа, различитим споразумима,

²⁶ Славко Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад 2021, 24.

²⁷ О пљачки и физичком уништавању архивске грађе у Другом светском рату, као и о „преуређењу” постојећих докумената, тј. брисању и дописивању података, односно фалсификовању, при чему је нарочиту штету претрпела Државна архива у Новом Саду (данас Архив Војводине), односно архивска грађа са данашње територије Аутономне Покрајине Војводине; видети: Војислав М. Јовановић – Марамбо, *Потрага за украденом историјом. Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији*, Београд 2010; Зоран Стевановић, *Рудолф Шмит и пљачка архивске грађе. Пљачка и уништавање Државне архиве у Новом Саду у Другом светском рату*, Архив. Часопис Архива Југославије, год. XVII, бр. 1–2, Београд 2017, 93–124.

²⁸ О архивској грозници видети: Зоран Стевановић, *Архив и памћење у грозничавом дискурсу заорава*, Београд 2023.

заједничким пројектима, стручним и научним скуповима, саветовањима, радионицама, едукацијама; коначно, већом доступношћу архивске грађе преко дигиталних платформи, портала и информационих система, односно електронских информативних средстава и литературе о архивској грађи.

Ипак, да би истраживање у иностранству успело, да би допрли до важних извора, истраживачи унапред морају добро да се припреме, упознају структуру архивске грађе иностраног архива, систематизацију, класификацију и садржај фондова и збирки, који произилазе из организације власти, канцеларијског пословања, правног система државе некадашњег туђег владара. Такође, треба добро да познају страни језик архивске грађе, језичке промене и варијанте кроз историју, као и функционално-стилски комплекс правног и дипломатичког стила; односно стране називе историјских административно-територијалних целина и топонима, старе правне појмове и формулације, специфичан начин именовања статуса становника, службеничких места, војних чиновна, новчаних јединица, мера, различитих давања и плаћања, владарских титула, хронолошких и црквених појмова, као и велики број скраћеница, чије разрешење у архаичном страном језику често није ни мало једноставно. Поред свега тога, истраживачи у иностранству морају да се упознају са организацијом рада у архивској установи у којој истражују, условима истраживања, правилницима, законима и прописима. Све су то елементи и наслеђе туђе културе, у вези са којима истраживачи улажу мукотрпан рад, пуно одрицања и изузетно много времена; издвајају велика новчана средства, у виду издатка за истраживање, пут, смештај, исхрану, превоз; да би, у ствари, истраживали туђу историју, у нади да ће пронаћи и осветлити неке важне трагове своје националне историје, који су већ од почетка били деградирани, скрајнути, потиснути, заборављени, уништени.

С обзиром на све то, аутор овог рада и руководиоца пројекта *Српске привилегије*, без двоумљења оцењује да су остварени изузетни резултати истраживања архивске грађе. Денотациони израз *изузетни резултати*, у архивистичком дискурсу је неизоставно испуњен додатним смислом и конотацијом симболичко-идејног оквира, на основу којег се врши вредновање архивске грађе. Према закону, у Републици Србији је обавезна категоризација архивске грађе, чиме се она разврстава у три категорије: културно добро, културно добро од великог значаја и културно добро од изузетног значаја. Архивска документа, која смо истражили и одабрали у установама културе и заштите у иностранству, немају толики значај тамо где се чувају, колико је њихов значај изузетан за српску националну историју и историју данашње територије Аутономне Покрајине Војводине у оквиру Републике Србије. Свеобухватним истраживањем у земљи и иностранству, архивска документа сличног садржаја и истоветне теме, која се иначе чувају раздвојено, у установама културе у земљи и у свету, наћи ће се сада на једном месту, сабрана, тематски повезана, описана и дигитализована у пројекту *Српске привилегије*.

РЕЗИМЕ

Сва досадашња истраживања, која је Архив Војводине обавио у пројекту *Српске привилегије*, како у земљи, тако и у иностранству, била су врло успешна, а резултати су премашили очекивања. Што се тиче иностранства, нарочито плодносна су била истраживања у установама културе у Мађарској, у Мађарском националном архиву (Земаљском архиву и Архиву Пештанске жупаније у Будимпешти, односно Архиву Чонградско-чанадске жупаније у Сегедину), Арпад музеју у Српском Ковину, као и библиотекама у Будимпешти. Ова истраживања су донела нова сазнања и увиде, и нова, до сада мање позната или потпуно непозната документа у српској историографији и архивистици. Почетне претпоставке, да ће нам мађарски архиви пружити значајну архивску грађу на тему српских привилегија у Краљевини Угарској и Хабзбуршкој монархији, потврђене су у потпуности. Стога, планирамо и друга истраживања у оквиру Мађарског националног архива, пре свега наставак истраживања у Мађарском земаљском архиву, али и нова истраживања у Архиву Барањске жупаније у Печују и Архиву Бач-кишкунске жупаније у Баји.

444

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА**Архивска грађа**

- Архив Војводине (РС АВ)
 - Архива
- Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (Мађарски национални архив, Земаљски архив), HU MNL OL
 - E 156 Urbaria et conscriptiones, a. Registrata (E 156a)
 - N 78 Ladula BB-CC. Ladula GG-HH 1715. évi összeírás (N 78)
 - N 79 Ladula DD-EE. Ladula JJ-KK 1720. évi összeírás (N 79)

Библиотечки каталози и дигиталне базе

- <https://www.hungaricana.hu/en/>
- http://nektar2.oszk.hu/librivation_hun.html
- <https://odrportal.hu/web/>
- <https://opac.elte.hu/>
- <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/124>
- <https://konyvtar.parlament.hu/magyar-parlamenti-gyujtemeny>

Литература

- Алексић Марко, *Српске земље пре Немањића. Од 7. до 10. века*, Београд 2020.
- Бартенштајн Јохан Христоф, *О расејаном илирско-расцијанском народу (1761)*, Београд – Ваљево 1995.
- Витковић Гаврило, *Нови податци за историју српских пресељеника у Угарској*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XXXVI, Београд 1872.

- Витковић Гаврило, *Прошлост, установа и споменици краљевих шајкаша*, Гласник српског ученог друштва, књ. 67, Београд 1887.
- Гавриловић Славко, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад 2021.
- Дабић Војин С., *Војна крајина. Карловачки генералат (1530–1746)*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 2000.
- Давидов Динко, *Споменици Будимске епархије*, Београд – Нови Сад 1990.
- Динић-Кнежевић Душанка, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, Зборник Матице српске за историју, бр. 37, Нови Сад 1988.
- Ердужељи Мелхиор, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894.
- Ивић Алекса, *Историја Срба у Војводини. Од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929.
- Јакшић Иван, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, књ. I, Нови Сад 1966.
- Јакшић Иван, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, књ. II, Нови Сад 1968.
- Јовановић Војислав М. – Марамбо, *Потрага за украденом историјом. Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији*, Београд 2010.
- Лемајић Ненад, *Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови прваци и старешине)*, *Средњовековна насеља на тлу Војводине. Историјски догађаји и процеси, зборник радова*, Сремска Митровица – Нови Сад 2013.
- Петковић Сретен, *Живопис цркве Успења у Српском Ковину (Rácskeve-у)*, Зборник за друштвене науке, бр. 23, год. 1959, Нови Сад 1959.
- Поповић Душан Ј., *Војводина у турско доба, Војводина*, књ. I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939.
- Поповић Душан Ј., *Србу у Бачкој до краја осамнаестог века. Историја насеља и становништва*, Београд 1952.
- Поповић Душан Ј., *Срби у Војводини*, књ. 1, *Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*, Нови Сад 1957.
- Поповић Душан Ј., *Срби у Војводини*, књ. 2, *Од Карловачког мира 1699 до Темнишварског сабора 1790*, Нови Сад 1959.
- Радонић Јован, *Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII–XVI века*, Београд 1941.
- Радонић Јован, *Србија и Угарска у средњем веку*, Војводина, књ. I.
- Симеоновић-Чокић Стеван, *Српске привилегије. Угарска на прелому од феудализма ка апсолутизму, Војводина*, књ. II, Од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708), Нови Сад 1939.

- Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, т. I, Београд 1991.
- Стајић Васа, *Грађанско друштво и сељаци*, Војводина, књ. II.
- Стајић Васа, *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950.
- Стевановић Зоран, *Рудолф Шмит и пљачка архивске грађе. Пљачка и уништавање Државне архиве у Новом Саду у Другом светском рату*, Архив. Часопис Архива Југославије, год. XVII, бр. 1–2, Београд 2017.
- Стевановић Зоран, *Борба за очување привилегија и улога Епископа бачког Висариона Павловића*, Елархија бачка кроз векове, Зборник радова, Бачка Паланка 2018.
- Стевановић Зоран, *Памћење дигиталне будућности. Српске привилегије – пројекат од националног значаја*, Археон. Часопис Архива Војводине, год. 4, бр. 4, Нови Сад 2021.
- Стевановић Зоран, *Архив и памћење у грозничавом дискурсу заборав*, Београда 2023.
- Степановић Милан, *Повеља слободног и краљевског града Сомбора*, Сомбор 2008.
- Ваџић Славен, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova Novog Sada, Sombora i Subotice*, Subotica 1995.
- Borovszki Samu, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye*, II, Országos Monografia Társaság, Budapest 1910.
- Miskei Antal, *A Csepel-sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok (15–18. század)*, Eger 2016.
- Miskei Antal, *A Szent Ábrahám-monostor*, *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Historiae*, № XXXVI, 2007.
- Miskei Antal, *Ráckeve története, I, Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig*, Ráckeve 2003.
- Petrić Hrvoje, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Samobor – Zagreb 2012.
- Reizner János, *Szeged Története, I, A legrégebb időtől a XVIII század végéig*, Szeged 1899.
- Urosevics Daniló, *A magyarországi délszlávok története*, Budapest 1969.
- Vukadinović Nenad D., *Srbi iz Varaždinskog generalata (Srbi – Vlasi – Vlaji)*, Novi Sad 2014.

Zoran STEVANOVIĆ

**THE RESEARCHES IN HUNGARY
SERBIAN PRIVILEGES – THE PROJECT
OF NATIONAL SIGNIFICANCE**

Abstract

In this Article was given the review of researches, which Archives of Vojvodina conducted in cultural institutes in the country and abroad, within the project *Serbian privileges*. Researches of archival holdings refer to the privilegial documents for the Serbian nation, as well as for the areas and places where Serbs lived, in the Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy, from the Middle Ages to 1848. The conducted researches have shown that the cultural institutes in Hungary are especially rich in archival holdings on this theme. By reviewing of the fonds and collections, which are kept in those instituts, we reached new insights and knowledges. The main goal of the project *Serbian privileges* is publishing a scientific publication with comprehensive review of Serbian privileges.